

Лавренюк О. О.,
аспірантка Київського національного університету культури і мистецтв

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВБРАННЯ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА СИМВОЛІКА

Стаття присвячена дослідженню процесу формування українського козацького одягу та утвердження його в статусі національного символу.

Ключові слова: козацький одяг, побут, стиль, свято, шаровари, чоботи, пояс, шапка.

Статья посвящена исследованию процесса формирования украинской козацкой одежды и утверждения ее в статусе национального символа.

Ключевые слова: козацкая одежда, быт, стиль, праздник, шаровары, сапоги, пояс, шапка.

The article is devoted to the study of the formation of Ukrainian Cossack clothes and its approval in the status of a national symbol.

Key words: cossack clothes, life, style, holiday, trousers, boots, belt, cap.

Новий статус України дав потужний поштовх до переосмислення своєї історії. Подальший розвиток національної культури стимулює вирішення низки завдань щодо творення, збереження та поширення духовних надбань. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають проблеми мистецького та етнографічного осягнення художньо-культурної сфери життя народу. Особливий інтерес науковців звернений до побуту українців – формування та еволюції його одягу. Однією з самобутніх форм традиційного українського костюма є козацьке вбрання. Його компоненти, генезу, особливості матеріалу, крою, художнього оздоблення тощо вивчали М. Арандаренко, І. Скальковський, П. Чубинський, Ф. Вовк, І. Крип'якевич, Д. Багалій, О. Воропай, К. Матейко, Т. Ніколаєва, А. Пономарьов, М. Білан, Г. Стельмащук, Л. Артюх, Т. Косміна, Г. Щербій та інші вітчизняні етнографи й мистецтвознавці. Визначним дослідником українського козацького вбрання був Д. Яворницький, який не тільки зібрав у своїй колекції його цінні свідчення щодо характерних рис, способів ношення, котрі опублікував у працях «Запорозжє в остатках старини» (Т.1), «Історія запорозьких козаків» (Т.1) та ін.

Мета нашої статті – дослідити еволюцію українського козацького вбрання та причини його утвердження у статусі національного символу

Комплекс одягу, генетично пов'язаний із козацтвом, став основою українського чоловічого костюма Запорізької Січі, поширившись на всю Середню Наддніпрянщину, Лівобережжя, східні та деякі інші райони [1; 12–15].

Козацький одяг у ранній період формування Запорізької Січі не відзначався певними стильовими ознаками, часто був простим, випадковим. «Бувало, поголить собі запорожець голову, заправить оселедець свій за вухо, зав'яжеться ганчіркою, натягне на себе опанчу, взує зі свинячої шкури опорки, то так і блукає по степу. А той і того краще: чи вирядиться в такі постолі, що в них можна Дніпро переплисти чи на одну ногу натягти постіл, а другу сап'яновий чобіт, та ще й приспівує:

Одна нога в постолі , а друга в сап'яні –
Подивися, Ганно, який постіл гарний:
Чи сей, чи сей, чи сей, чи сей?...» [4; 24].

Одяг запорожця часто залежав від успіху чи неуспіху в боях із татарами й турками.
Так, на початку думи «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер» повідомляється:

«... На козаку, бідному летязі,
Три сермязі,
Опанчина рогожовая,
Поясина хмеловая;
На козаку, бідносу летязі, сап'янці –
Видно п'яти і пальці,
Де ступить – босої ноги слід лише;
А ще на козаку, бідному летязі, шапка-бирка –
Зверху дірка,
Шовком шита,
Буйним вітром підбита,
А околиці давно немає... » [3; 56].

Причина такого зовнішнього вигляду, згідно з логікою думи, полягає в тому, що Фесько Ганжа Андибер нічого не здобув, марно гуляючи «сім год чотири», тільки «втеряв з під себе три коні воронії». Приблизно так само вдягнутий і козак Голота – герой однойменної думи:

«... На козаку шати дорогії –
Три семирязі лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів незгожа.
А ще, правда, на козакові
Постоли вязові,
А онучі китайчані –
Щирі жіноцькі радняні;
Волоки шовкові –
Удвоє жіноцькі щирі валові.
Правда, на козакові шапка-бирка –
Зверху дірка,
Травою пошита,
Вітром підбита,
Куди віє, туди й повіє,
Козака молодо похолоджає...» [3; 16].

Але, здолавши у «полі килимському» багатого татарина, козак Голота перевдягається у здобутий дорогий одяг:

«... Він тоді добре дбав,
Чоботи татарські істягав,
На свої козацькі ноги обував;
Одежу істягав,

На свої козацькі плечі надівав;
Бархатний шлик ізнімає,
На свою козацьку голову надіває...» [3; 18].

З розвитком Запорозької Січі змінювався козацький побут, встановився певний комплекс одягу. Козака Мамаю на численних картинах номадного живопису зображено в дорогому ошатному вбранні. Саме таким закарбувався образ запорожця в народній пам'яті.

Характеризуючи козацький одяг І. Крип'якевич, зокрема, зазначає: «Козаки найчастіше носили жупан і кунтуш. Козацький жупан, або каптан, був довгий до колін, з двома зморшками ззаду, застібнутий на гудзики, підперезаний поясом. Пояси бували вовняні або шовкові, не раз дуже довгі, на кілька метрів. Кунтуш (або черкеска) сягав до кісток, була простий, з фалдами, нашивками й різними прикрасами, рукави дуже широкі, з розпорами. Старшина, особливо ж гетьмани, на жупан накидали керею – плащ без рукавів, застібнутий на оздобному клямку, з кількома гудзиками й петельцями на грудях, з широким хутряним коміром на плечах. Незаможні козаки ... носили різний одяг – каптани, свити, опанчі, кобеняки, кожухи» [5; 109].

Д. Яворницький в «Історії запорозьких козаків» відзначає, що одноманітного одягу (одностроїв) у запорожців ніколи не було, похідний одяг був простий, навіть бідний, зате «... домашній, парадний, надзвичайно розкішний» [8; 201]. Нащадок запорожців стошіднадцятилітній Іван з села Черкашівка Катеринославського повіту, який народився у козацькому зимівнику й не раз бачив свого батька в козацькому вбранні (потім воно довго зберігалось в його хаті), так описував козацький одяг у розмові з Д. Яворницьким: «... Як одягнув запорожець червоний каптан, нависив на себе кинджал, приладнав шаблю, тоді він зодягає черкеску чи жупан. Це вже одяг простий і довгий, майже до кісточок, з широкими рукавами... Жупан уже був іншого кольору, ніж каптан, і якщо каптан червоний, то жупан блакитний чи синій; він також був на зборках і на шнурках, гаптований золотом, з різними золотими пазументами, гудзиками, по подолу, по кінцях рукавів і по прорізах роздер, з гапликами..., з широкими-преширокими рукавами чи, як там кажуть, роздорами чи розпірками. Розпірки ці робилися саме в тому місці, де згиналася рука по ліктю...; вниз за розпірками йшов уже шитий рукав до самого кінця. В такі рукави просовувалися руки чи прямо через кінці їх, чи через розпірки, що посередині рукавів. Коли руки просовувалися прямо через кінці рукавів каптану, то тоді з-під них видавалися бархатні відвороти (відлоги) черкески й на кожній руці виходило по два рукави; а коли руки просовувалися через розпірки, тоді виходило, ніби на кожній руці козака надіто по два рукави: два лежать, а один ззаду «метляється». Те, що «метлялося» ззаду, можна було закласти за спину і разом зв'язати. Від цього й виходило, що як іде, бувало, запорожець верхи із зав'язаними рукавами, то здається, ніби на спині в нього прироблені крила; по тих крилах і впізнають запорожця. Поверх черкески іноді надягалася керея – це зовсім довгий одяг: по самі п'яти, зроблений із шкіри, чи з вовни, без рукавів, схожий на плащ» [8; 201].

До комплексу широкого і просторого верхнього козацького одягу, крій якого не сковував рухів, додавалися такі ж широкі і прості шаровари – суконні, нанкові, шкіряні, різнобарвні, хоч переважно синього кольору. Холоші шароварів носили поверх халяв

сап'янових жовтих, зелених, червоних чобіт із вузькими носками, прив'язуючи шаровари до халяв шовковими шнурками із золотими чи срібними китицями на кінцях так, що з-під шароварів виглядали тільки носи й каблуки чобіт. Шаровари завширшки дванадцяти аршин матерії називалися «рясними», а завширшки в п'ятнадцять аршин – «з достатку» [8; 207].

Багатий, барвистий одяг запорожців справляв незабутнє враження: «Бувало, – розповідав Іван Розсолота, щороку приїжджають запорожці у Смілу на ярмарок чоловік по дванадцять... Вдягнуті так, що Боже, твоя воля! Золото і срібло! Шапка на запорожцеві бархатна, червона, з кутами, а околиця пальців на три завширшки, сірий чи чорний; з-під нього жупан із найдорожчого червоного сукна, горить, як вогонь, просто очі засліплює, а зверху черкески з вильотами, чи синя, чи блакитна; штани суконні сині, широкі – так і нависли майже на передки чобіт; чоботи червоні; на лядунці золото чи срібло; навіть перев'язі в золоті, а шабля при боці в золоті – так і горить. Іде й землі не торкається...» [8; 207].

Як виглядає з описів сучасників, іконографічних та інших джерел, найбільш поширеним поєднанням кольорів у вбранні запорожців було поєднання червоного кольору жупана та блакитної черкески. У такій кольоровій гамі був витриманий і костюм гетьмана Богдана Хмельницького 1648 р. під Замостям: на ньому був червоний жупан і фіолетова керея (ферезія, делія) зі срібними петельцями, підбита соболями, застібнуті на коштовні клямки, з кількома гудзиками й петельцями на грудях, з хутряним коміром на плечах носила переважно козацька старшина [5; 109]. Одяг простих козаків відрізнявся від одягу старшин не тільки меншою кількістю компонентів, а й дешевим матеріалом, хоч святкове вбрання рядових членів січового товариства також шилося з шовку, польського й англійського сукна, кармазину й оксамиту. За свідченням 112-літнього Микити Коржа, записаним Д. Яворницьким, популярними на Запоріжжі були й дорогі шапки з видри (каборги, виднихи) [8; 202]. Звичаєве право не обмежувало запорожців щодо носіння того чи іншого одягу.

Козацьке вбрання часто діставало назву матерії, з якої було пошите. Так, у думі «Три брати азовські» є наступні слова:

«... Середульний брат з коня вставає,
З-під лудану червону китайку видає...» [7; 350].

В даному разі йдеться про каптан, пошитий із матерії, що звалася луданом [7; 350]. За Д. Яворницьким, одяг із шовкової штофної тканини з візерунками, подібної до тієї, з якої виготовляли шалі, називалася у запорожців шальовим; одяг із польського й англійського сукна називався саєтами – від польського слова «sajata» з тим же значенням. Популярністю в козацькому середовищі користувався одяг із оксамиту – золотого чи срібного матеріалу, схожого на бархат, із барвистими візерунками, шитого, як і парча, золотими і срібними нитками. У Київській Русі оксамит, який привозили переважно з Візантії, використовувався для пошиття одягу князів, багатих бояр, церковників, а в запорожців він ішов на пошиття каптанів, що їх могли носити як представники старшин, так і рядові члени товариства. Особливою популярністю користувалося на Запоріжжі червоне сукно – кармазин (від тюркського слова «киримизи» – червоний чи «кермез» – фарба, яка добувалася з невеликого дерева у степах Бухари [8; 208].

Один з розділів праці «Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України» Н.Яковенко назвала «Лицарі християнства у мусульманському вбранні», підкреслюючи мотив запозичення запорожцями покрою одягу, високих шапок, широких шароварів і довгих поясів тощо у татарів і турків [9; 185–188]. Це запозичення, відзначене й іншими дослідниками, зокрема, Д. Яворницьким, Ф. Вовком, здійснювалось у ході довготривалого спілкування з мусульманським світом; шляхом використання здобутого в боях під час військових походів. Певну роль відігравали й подарунки в формі багатого вбрання з боку татарських і турецьких властей. Так, у 1653 р. кримський хан Іслам-Гірей подарував козацькій старшині дорогі суконні каптани [8; 208].

Козацький одяг, який формувався спонтанно, увібрав не тільки тюркські, а й інші іноетнічні риси. Проаналізувавши велику кількість іконографічного матеріалу, зокрема, малюнки до праці О. Рігельмана, історичні портрети, зібрані в українських музеях, Ф. Вовк прийшов до висновку, «...що коли в другій половині XVIII ст. костюм козацької старшини...був дуже подібний до польського..., разом із тим цей костюм, як і костюм сільського населення України, мав дуже багато спільного і з деякими кавказькими костюмами, приблизно тої самої епохи. Черкеска та бешмет кабардинця...дуже нагадують український костюм, а верхня одяга вірмена...цілком подібна до польсько-українського жупана та кунтуша» [2; 125–126].

Одяг козацької старшини, відтворений на гравюрах та іконах XVII–XVIII ст. помітно відрізняється від одягу рядового козацтва, а одяг козацтва у цілому відрізнявся від одягу селян: «При всій своїй відмінності вбрання рядових козаків і козацької старшини мало більше схожості, ніж козацький і селянський одяг, – зазначає А. Пономарьов. – Однак саме козацький одяг, що формувався спонтанно, до того ж нерідко вбираючи іноетнічні компоненти, зокрема, тюркські(скажімо, кунтуш – верхнє вбрання з прорізами для рук та довгими фальшивими рукавами), став символом національного українського одягу, хоч селянський мав нібито більше прав на такий статус. Адже в етнічній традиційно-побутовій культурі він займав значне місце і має глибоке етнічне коріння» [6; 1187]. Розкриваючи причину цього феномену, дослідник відзначає, що вона ґрунтується на особливостях механізму формування національних стереотипів, зокрема, національних символів у матеріальній культурі. Спонтанне виникнення цих є реакцією на неординарну етносоціальну ситуацію: «Саме козацтво стало тим оригінальним соціально-національним явищем та історичним явищем, яке перетворилося на певний символ української нації. В історичній пам'яті людей воно матеріалізувалося, зокрема, через його атрибути, в тому числі й убрання» [6; 1187].

На відміну від А. Пономарьова, Л. Артюх і Т. Косміна у статті «Етніческое своеобразие символики материальной культуры украинцев в славянском контексте», атрибутовують козацький одяг не як національний символ, а як етносимвол, зокрема, відзначаючи: «Можна...припускати, що в певні періоди історії розвитку етнічної культури відбувалися події чи створювалися явища, на які пізніше була зорієнтована пам'ять нащадків. Для України це період запорозького козацтва, визвольної війни 1648–1654 рр. ...У системі цінностей закріпився етнічний та естетичний стереотип, реалізований в уявленнях про козака-запорожця... і закріплений у фольклорі, літературі, образотворчому мистецтві. Цей стереотип уявлень існував у певний історичний період

як явище, синхронне самій реалії. Потім він зі сфери побутування перейшов у сферу уявлень, залишився тільки в народній пам'яті й закріпився як стереотип такого елемента матеріальної культури, як одяг...» [1; 232].

Як видно з наведеного тексту, Л. Артюх і Т. Косміна аналізують той самий феномен, що й А. Пономарьов, аналогічно розкриваючи механізм творення етносимволу – в одному випадку й національного символу – в другому. На нашу думку розбіжність у використанні термінів пояснюється тим, що стаття Л. Артюх і Т. Косміної була написана в радянські часи, коли існували певні обмеження на використання слова «національний».

Образ козака-запорожця, символізованим атрибутом котрого є козацький одяг, відтворений у численних портретах козака Мамає, котрі складають важливий розділ народного живопису, а також у художній літературі, зокрема, в романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або Мамай і Чужа Молодиця». Загалом сприйняття цього образу тотожне сприйняттю Запорозької Січі як символу українськості, «...головного виразника «справедливого ладу», нібито співзвучного українському народному духові», сприйняття, котре, «видозмінюючись залежно від віянь часу, дожило до наших днів» [9; 444].

На основі козацького вбрання відбулося формування нового стилю в українському народному одязі. Процес, що припадає на XVI–XVIII ст., протікав природно, оскільки козацьке вбрання, увібравши певні іноетнічні риси, «...у принципових своїх рисах ґрунтувалося на слов'янсько-українських традиціях, носієм яких було селянство» [6; 1187].

Комплекс українського козацького одягу формувався спонтанно. Якщо в ранній період історії Запорозької Січі він не відзначався установленими стильовими ознаками, був простий, часто випадковий, то з розвитком Січі та її специфічної побутової культури склався у завершений комплекс, характерними компонентами котрого був жупан, кунтуш, керєя (у старшини), широкі шаровари, широкий і довгий пояс, різнокольорові сап'янові чоботи, висока смушева шапка. Звичайно, так виглядав святковий комплекс козацького вбрання, буденний був значно простіший.

Упродовж своєї еволюції козацький костюм увібрав різні іноетнічні елементи: тюркські, польські, має певні риси подібності з одягом кавказьких народів. Однак в основних своїх рисах козацький костюм базувався на слов'янсько-українських традиціях, був генетично пов'язаний із селянським вбранням.

Комплекс козацького одягу сформувався значно пізніше, ніж комплекс селянського вбрання. Утвердження козацького, а не селянського одягу в статусі національного символу було зумовлене тією роллю, котру відіграло козацтво в історії України. Статус національного символу козацький одяг набув у XVII – XVIII ст., ототожнившись із міфологізованою постаттю козака Мамає й назавжди закріпившись у народній пам'яті.

Література:

1. Артюх Л. Ф. Косміна Т. В. *Етнічне своєобразие символики элементов материальной культуры украинцев в славянском контексте* // Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна // *Хміжнар. з'їзд славістів, Софія, верес. 1988/Редкол: П.С. Сохань / відп.ред./ та ін. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 228–237.* 2. *Вовк Хведір. Одежда / Хведір Вовк. // Студії з української*

антропології та етнографії. – Упор. іл, передм. Ю. Іванченка. – К. : Мистецтво, 1995. – С. 124–170 **3.** Героїчний епос українського народу: Хрестоматія / Упор. та прим., О.М. Таланчук, Ф.С. Кислого; передм. О.М. Таланчук. – К. : Либідь, 1993. – 432 с. **4.** Эварницький Д. Запорожсьє в остатках старины / Д. Эварницький. – СПб., 1885. – Т.1. – С. 24. **5.** Крип'якевич І. Одежда / І. Крип'якевич // Історія української культури. – За заг. ред. І. Крип'якевич. – К. : Либідь, 1994. – С. 108–111. **6.** Пономарьов А. П. народне вбрання / А. П. Пономарьов // Історія української культури: В п'яти томах. – Т.3 / Передм. В.А. Смоля – К. : Наук. думка, 2003. – С. 1186 – 1193. **7.** Фольклорні нариси Марка Вовчка та Опанаса Марквича / Атрибутика автографів, упор., передм. і прим. О.І. Дея. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 350. **8.** Яворницький Д. І. Одежда у запорожских Козаков / Д.І. Яворницький. Історія запорозьких козаків: У трьох томах. – Т.1 / Передм. В.І. Смоля. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 198–209. **9.** Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України: Вид. 3-є, переробл. та розшир. / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2006. – 584 с.